

De ‘plaatselijkheid’ van Griekenland

De territoriale verankering van het Griekendom in de vroege 16de eeuw

HAN LAMERS

In 1516 dacht een verder onbekende dichter uit Epidaurus een tot dan toe ongekende visie op Griekenland uit. In een lang Latijns gedicht voor Paus Leo X beschreef Giovanni Gemisto zijn vaderland ‘Graecia’ namelijk als een culturele en geopolitieke eenheid. Het is misschien niet zo verwonderlijk dat we zo’n voorstelling van Griekenland juist in de poëzie – het domein van de fantasie, de voorspelling en het gedachte-experiment – moeten zoeken. Gemisto voorspelde de toekomst van zijn ‘Graecia’ immers voordat de natiestaat als idee in de 18de eeuw postvatte en voordat Griekenland pas veel later constitutioneel vastere vorm kreeg. Hij ontwikkelde zijn visie op een toekomstig vaderland in een periode waarin de notie van een vrij en onafhankelijk Griekenland nog niet aan de orde was: in de vier vergeten eeuwen tussen de ineenstorting van het Byzantijnse Rijk (1453) en de Griekse onafhankelijkheidsstrijd (1821-1832).¹

In juist deze periode vonden Griekse intellectuelen vooral *buiten* de Griekstalige wereld het (proto-)nationale Griekendom uit: zij zagen zichzelf als de afstammelingen en erfgenamen van de oude Grieken en begonnen op den duur aanspraak te maken op hun eigen ‘Griekenland’. Anders dan de meerderheid van hun achtergebleven landgenoten (die aan hun Oost-Romeinse of ‘Romaïsche’ identiteit vasthield), lieten Byzantijnse intellectuelen in Italië hun aanspraken op Rome varen.² Giovanni Gemisto komt vroeg in deze fascinerende ontwikkeling en was naar mijn weten de eerste zelfverklaarde Griek (hij noemde zichzelf ‘Graecus’) die ook een duidelijke visie op Griekenland formuleerde. Zijn Griekse lotgenoten in Italië zwegen doorgaans over de manier waarop zij hun bevrijde vaderland in de toekomst voor zich zagen. Dit wil echter niet zeggen dat Gemisto in zijn gedicht uitdrukking

¹ Een lezenswaardige, recente uitzondering op de lacune in de geschiedschrijving over deze ‘middeleeuwen’ is Brewer (2010).

² De vroege ontwikkeling van de notie van ‘Griekseheid’ in de diaspora is het onderwerp van mijn proefschrift, dat ik als Lamers (2013b) heb opgenomen in de bibliografie. Een aangepaste handelseditie zal naar verwachting in de tweede helft van 2015 verschijnen.

geeft aan een nostalgisch terugverlangen naar een verloren land. Het land dat hij zegt te willen herstellen, is niet het land dat de Osmanen in 1453 onder de voet liepen. Wat Gemisto zegt te willen herstellen, is in wezen iets helemaal nieuws, verpakt als iets bekends. Zijn vertoog van herstel en restauratie dient om het in wezen revolutionaire karakter van zijn voorstel te verhullen.

In dit artikel wil ik laten zien dat Gemisto's 'Graecia' grotendeels ongekend was, ondanks zijn uitgekiende strategie om haar als iets ouds en vertrouwds te presenteren. Nadat ik in de volgende sectie eerst heel kort heb stilgestaan bij de aloude verwarring omtrent het begrip 'Griekenland', zal ik in de paragrafen daarna speciale aandacht schenken aan de manier waarop Gemisto zijn Griekenlandbeeld als een integraal onderdeel van zijn kruistochtappèl aan Paus Leo X (1513-1521) literair en retorisch opbouwde. Daarbij zal ik zijn tekst in zijn politieke context plaatsen om Gemisto's Griekenlandvoorstelling beter te begrijpen.³

Verwarring over Griekenland

Toen de Romeinen en Aetoliërs Philippus V vroegen om zijn troepen uit "heel Hellas" terug te trekken, riposteerde de Macedonische veldheer: "Wat is dat Hellas dan wel waaruit ik mij van u moet terugtrekken en hoe definieert u het?" (Polybius 18.5.7). Reeds in de oudheid was er aanhoudende onduidelijkheid over de exacte locatie en reikwijdte van Griekenland. Met ons 'gestolde' beeld van het huidige Hellas in gedachten verbaast ons de verwarring over de geografische reikwijdte van Griekenland in oudere bronnen. Toch is ze alomtegenwoordig: zelfs de geografen waren het niet met elkaar eens (zie hier Hutton 2005: 58-61). Welke regio's horen wel en niet tot Hellas? En welke factoren bepalen dat sommige gebieden er onderdeel van uitmaken en andere niet? Is Hellas een puur geologische eenheid die nauwelijks of niet verandert? Of is het een culturele, talige of zelfs etnische eenheid, die kan groeien en evolueren? Wie een grove orde in de chaos wil stichten, zou kunnen zeggen dat er reeds in de oudheid strikte, geografische definities van Griekenland (vooral bij de geografen) bestonden naast bredere en meer evocatieve visies (vooral bij de historici en de redenaars). Omdat humanisten teruggrepen op de antieke bronnen, hoeft het niet te verbazen dat we in hun teksten dezelfde discrepantie terugvinden tussen een nauw-geografisch Grie-

---

³ Deze bijdrage put deels uit Lamers (2012). Een meer uitgebreide bespreking van Gemisto's Griekenlandbeeld is te vinden in mijn proefschrift, Lamers (2013b: 197-233; hoofdstuk 6: "The Territorialisation of Hellenism"). Een editie van Gemisto's tekst is in voorbereiding.

kenlandbeeld en een ruimere, meer evocatieve visie. Soms komen beide beelden naast elkaar voor in het werk van één auteur: Silvio Enea Piccolomini (de latere Paus Pius II) definieerde 'Graecia' in enge zin als een geografische eenheid in zijn *De Europa*, maar hanteerde een veel meer omvattend maar vager Griekenlandbegrip in zijn redevoeringen over de val van Constantinopel.⁴ In zijn *Protrepticon et pronosticon* combineerde Gemisto als het ware in één beeld de drang tot geografische bepaaldheid van de geografen met de meer omvattende en cultureel gemotiveerde visie op Griekenland van de historici en redenaars.

Zelfs op 15de- en vroeg-16de-eeuwse landkaarten bleef Griekenland lange tijd een weinig omlijnd en ongrijpbaar deel van de wereld. Op de invloedrijke kaarten van Ptolemaeus, die vanaf de 15de eeuw in Italië opgang maakten, wordt Hellas niet als een eenduidige geografische eenheid afgebeeld. De tiende en laatste kaart van Europa toont Macedonië, de Peloponnesus, Achaea, Epirus en de Cycladen en komt dus het dichtst in de buurt bij de omvang van het huidige Griekenland. Pas in 1540 werd deze *ultima tabula Europae* onomwonden als een kaart van 'Graecia' gepresenteerd in Sebastian Münsters uitgave van Ptolemaeus (Tolias 2012: 39) (Afbeelding 1, p. 104). De eerste regionale kaart die een solide beeld van Griekenland weergeeft, werd rond dezelfde tijd als Münsters uitgave – en dus meer dan twintig jaar na Gemisto's gedicht – uitgegeven in Rome door de Griekse geleerde Nikolaos Sophianos van Corfu (ca. 1500 – ca. 1551). Zijn *Totius Graeciae descriptio* (*Beschrijving van Heel Hellas*) combineerde de negende en tiende kaart van Ptolemaeus tot één geheel en vatte de Peloponnesus, Achaea, Epirus, Macedonië, grote delen van de Balkan bezuiden de Donau, West-Anatolië en een klein stukje Italië of Magna Graecia samen in een coherent cartografisch kader (Afbeelding 2, p. 105). Sophianos vulde zijn kaart van 'tota Graecia' verder aan met plaatsaanduidingen die hij bij antieke auteurs (voornamelijk bij Pausanias en Strabo) bijeen had gesprokkeld. Historisch gezien omvatte zijn Griekenlandbeeld het mythische verleden van Hellas tot en met de Romeinse overheersing en – zij het in mindere mate – de vroege Byzantijnse periode. Volgens George Tolias creëerde Sophianos met zijn kaart een visie op de Griekse wereld die aanschouwelijk maakte dat 'Graecia' een historische, geografische en tevens talige eenheid was en niet enkel een "scholarly and artistic idea regained through Latin reminiscences" (Tolias 2006: 168). Op die manier liet Sophianos zien dat het Hellenisme niet enkel een vrij

⁴ Vergelijk bijvoorbeeld zijn definitie van 'Graecia' in *De Europa* (in de editie van Van Heck 2001: 87-88, regels 2351-2369) en zijn 'apostrofe' tot Griekenland in zijn redevoering naar aanleiding van de val van Constantinopel (in de editie van Hopperus 1571: 681).

Afbeelding 1. De tiende kaart van Europa uit Sebastian Münsters Latijnse uitgave van Ptolemaeus' *Geographia* (Basel, 1542). De kaart is identiek aan die in de oorspronkelijke uitgave van 1540, vermeld in de tekst (p. 103).

zwevend ideaal was, maar ook (en misschien vooral) een eigen coherente en afgebakende plaats in de wereld had.⁵

In zijn gedicht aan Paus Leo X deed Giovanni Gemisto in principe hetzelfde als Sophianos op zijn kaart, maar dan in een ander medium en ongeveer twintig jaar eerder. Gemisto nam geen genoegen met een tamelijk vage notie van 'plaatselijkheid', maar wilde Griekenland ook in politieke zin territoriaal verankeren. Zijn 'Graecia' lijkt een voorafschaduw van wat er in 1832 ten lange leste zou ontstaan: een Grieks koninkrijk onder een niet-Griekse vorst dat in de eerste plaats gedefinieerd werd door zijn klassieke en dus *niet*-Byzantijnse verleden. In die zin was Gemisto zijn tijd ver vooruit. Toch was Sophianos' kaart vele malen invloedrijker dan Gemisto's gedicht, dat immers gerekend kan worden tot vele Latijnse teksten die samen de *lost Italian Renaissance* vormen.

⁵ Sophianos' kaart is voornamelijk bestudeerd door Tolia (2006). Een zeldzame Nederlandstalige bijdrage in dit domein (helaas nu wel gedateerd) is Hamel (1962).

Afbeelding 2. 'Descriptio totius Graeciae' van Nikolaos Sophianos (Basel, 1545). De eerste uitgave van 1540 ging verloren.

Giovanni Gemisto en zijn *Protrepticon et pronosticon* (1516)

Giovanni Gemisto was één van de minder bekende Byzantijnse Grieken die zich in de 15de eeuw in Italië vestigden. Veel hoogopgeleide Grieken waren werkzaam als professoren of onderwijzers van Grieks of uitgevers en vertalers van Griekse teksten. Zij zijn de annalen ingegaan als ‘doorgeefluiken’ van de Griekse literatuur en bemiddelaars tussen de uitdovende beschaving van Byzantium en de ontluikende Renaissance van Italië. In hoeverre Gemisto bij de Griekse studies betrokken was, weten we niet. Het lijkt er op dat hij zich, anders dan veel van zijn landgenoten, vooral in de Latijnse literatuur verdiepte en derhalve geen aandeel had in de verspreiding van de Griekse taal en literatuur. In dit opzicht lijkt hij op de dichter-soldaat Michele Tarcarniota Marullo van Constantinopel (ca. 1458-1500), die Lucretius’ *De rerum natura* emendeerde, en diens kameraad Manilio Cabacio Rallo van Sparta (ca. 1448 – ca. 1523), die als Latijns dichter en hoveling in Napels en vooral in Rome werkzaam was. Als dichter is Gemisto zeker minder veelzijdig dan Marullo en Rallo, maar zoals we zullen zien is zijn *Protrepticon et pronosticon* om andere redenen dan zijn literaire kwaliteit interessant.

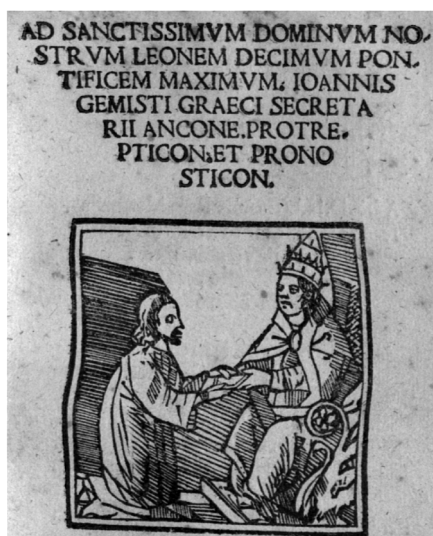
Over Giovanni Gemisto weten we niet veel meer dan wat hij zelf over zichzelf zegt: dat hij uit Epidaurus op de Peloponnesus kwam en dat hij rond 1516 als ‘*secretarius* van Ancona’ in Italië werkzaam was. Misschien was hij in die hoedanigheid betrokken bij de bouw van de vloot die Paus Leo X in Ancona met het oog op een grootschalige kruistocht tegen de Osmaanse Turken liet bouwen (Setton 1984: 157), maar dat is vooralsnog speculatie. Het is goed mogelijk dat Gemisto de kleinzoon was van de beroemde (en beruchte) filosoof Georgios Gemistos Plethon, die tot zijn dood in circa 1452 in Mistras Griekse filosofie doceerde en wiens zoons bezittingen hadden nabij Epidaurus (Stefec 2012). Uit een kort gedicht van Gemisto in een Romeins manuscript blijkt bovendien dat de dichter een tijdje deel uitmaakte van humanistische kringen rond het hof van de Piccolomini te Montemarciano, ca. 15 km ten westen van Ancona.⁶ Uit zijn lange gedicht aan Paus Leo X kunnen we ten slotte opmaken dat Gemisto niet alleen goed Latijn kon schrijven, maar ook erg goed vertrouwd was met de antieke Latijnse literatuur, van Plinius’ encyclopedie tot en met Statius’ *Thebais*. Zijn vertrouwdheid met de Latijnse literatuur en zijn vaardigheid als Latijns dichter suggereren dat hij grotendeels in Italië gevormd werd.

De gebrekkige informatie over Gemisto’s leven staat in schril contrast met de omvang van zijn gedicht aan Paus Leo X, dat ruim 2000 dactylische hexameters beslaat. Het boekje werd gedrukt door Bernardino Guerralda onder de titel *Protrepticon et pronosticon*, oftewel ‘aansporing en voorspelling’. Het gedicht is ook te vinden in een mooi en kostbaar uitgevoerd perkamenten manuscript dat in de Florentijnse Biblioteca Medicea-Laurenziana wordt bewaard en dat vermoedelijk het dedicatie-exemplaar is dat Gemisto aan Paus Leo X aanbood (Afbeelding 3).⁷ Zoals de titel prijsgeeft, zijn ‘aansporen’ en ‘voorspellen’ de hoofdbestanddelen van de tekst. In de rol van de antieke dichter-voorspeller of *vates* voorspelt Gemisto de glorieuze strijd van Paus Leo X en zijn bondgenoten tegen de ongelovigen in Afrika en Azië, maar vooral de Osmaanse Turken. Hij beschrijft hoe hulptroepen vanuit heel Europa enthousiast zullen samenstromen om met de paus tegen de ongelovigen te strijden. Vervolgens doet hij gedetailleerd verslag van de regio’s en

⁶ Rome, Biblioteca Angelica, Ms. 1077, fol. 162^r (gesigneerd met “servitor Jo. Gemistus Graecus”).

⁷ Gemisto’s gedicht werd voor het eerst uitgegeven door Konstantinos Sathas (1880: 545-591), maar zijn editie gaat voorbij aan het manuscript (Florence, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Plut. 34.57) en is bovendien wegens het grote aantal editiefouten onbruikbaar. Ik heb de druk uit 1516 en het handschrift gecollationeerd (zie ook noot 3) en citeer uit de druk met inachtneming van relevante varianten uit het manuscript. Er is geen reden om met Bandini (1775: 200) aan te nemen dat het Florentijnse handschrift een autograaf is.

Afbeelding 3. Giovanni Gemisto (?) biedt een exemplaar van zijn kruistochtgedicht aan Paus Leo X aan. Illustratie uit Gemisto (1516).

volkeren die door de fanatieke kruisvaarders zullen worden onderworpen. Naar goed gebruik van het epische genre doet Gemisto dit in uitgebreide catalogi van plaats-, stam- en volksnamen. Nadat hij de onderwerping van Afrika en Azië heeft beschreven, schetst de dichter de nieuwe wereldorde van het *imperium Christianum*, die de paus zal grondvesten. Aan het einde van het gedicht worden de triomftocht van de paus in Rome en ten slotte ook zijn uiteindelijke apotheose beschreven. Gemisto's voorstelling van het kruistochtproject is duidelijk retorisch en tendentiek. In werkelijkheid kreeg Leo X ondanks zijn herhaalde pogingen geen *liga generalis* van de grond. Net als zijn voorgangers werden zijn plannen voortdurend gehinderd door kibbelende prinses die het wegens hun conflicterende belangen niet eens konden worden over hun onderlinge machtsposities in Europa.

Politieke context: de Griekse koers van Paus Leo X

Ook al weten we niets over Gemisto's verhouding tot het pauselijk hof van Leo X, toch kunnen we zijn gedicht plaatsen in de context van het filhellenisme en de kruistochtplannen van deze paus. Leo X (de zoon van Lorenzo de' Medici) stond niet alleen bekend als een liefhebber van kunst en geleerdheid in het algemeen, maar ook als een filhelleen. Hij behartigde de belangen van de Griekse gemeenschap in Venetië (Fedalto 1967: 44-53) en nam

verschillende Grieken op in zijn entourage – van de ‘stergeleerde’ en diplomaat Ianus Lascaris (1445-1534) tot en met de nu minder bekende dichter Manilio Cabacio Rallo, die hij tot bisschop van Malvasia benoemde en met een aantal lucratieve kerkelijke beneficies bedacht (Lamers 2013a: 138-140). Als kroon op zijn filhellenisme stichtte Leo X een speciale Griekse school op de Quirinaal, die werd geleid door Lascaris. De Griekse academie had ook een eigen uitgeverij die een reeks Griekse uitgaven produceerde. Het was de uitdrukkelijke bedoeling van Leo X om met dit initiatief de Griekse literatuur van de ondergang te redden.⁸ Reeds in 1514 ontving de paus de eerste vijf Griekse jongens in een door Lascaris goed georkestreerde ceremonie, waarbij de jonge Grieken de kerkvader aanspraken als ‘redder van Hellas’ en ‘hoeder van de Helleense vrijheid’.⁹ Rallo prees de paus onder meer voor dit initiatief in een lang kruistochtgedicht, dat hij in 1520 in zijn poëziebundel *Iuveniles ingenii lusus* publiceerde, maar dat hij vermoedelijk al jaren eerder schreef. In zijn gedicht prijst Rallo Leo X voor het feit dat hij erin is geslaagd om jonge Grieken bijeen te brengen om hun bedreigde, voorouderlijke taal en literatuur te bestuderen.¹⁰ In zijn gedicht steekt Rallo echter niet alleen de loftrumpet over het culturele filhellenisme van de paus, maar noemt hem eveneens een tweede Fabius en Camillus: de Romeinse ‘bevrijders’ van de Grieken (Rallo in Lamers 2013a: 178 = 4.56-69). Daarmee doelt de dichter op een ander, nog ambitieuzer project uit het pontificaat van Paus Leo X, dat misschien minder geboren werd uit welgemeend filhellenisme dan uit strategische en geopolitieke belangen. Dit was de kruistocht tegen de Osmaanse Turken.

In het jaar waarin Gemisto zijn *Protrepticon et pronosticon* publiceerde, werd de Osmaanse dreiging nog acuter gevoeld dan in de jaren daarvoor. In april 1516 bereikte Rome het bericht dat er maar liefst 27 Osmaanse schepen waren gesignaleerd voor de kust van Civitavecchia. Tijdens zijn pontificaat spande Leo X zich onvermoeibaar in om een groot Europees bondgenootschap op poten te zetten en was hij zelfs bereid om de Romeinse Curia te hervormen om hiermee vooruitgang te boeken. Hij schreef naar prinses en koningen om steun te ronselen en geschillen te beslechten en installeerde uiteindelijk een speciale commissie van kardinalen om zich uitvoerig te

⁸ Deze doelstelling blijkt uit een brief die Paus Leo X aan Markos Mousouros zond, geciteerd in Saladin (2000a: 106, met de Latijnse tekst in noot 15).

⁹ Zie over de Griekse Academie op de Quirinaal (niet te verwarren met het nog immer bestaande *Pontificio Collegio Greco*, opgericht door Gregorius XIII in 1577): Pagliaroli (2004), Saladin (2000a: 101-122; 2000b), Tsirpanlis (1983), Manoussakas (1963), Fanelli (1961). Saladin (2000a) zou niet moeten worden geraadpleegd zonder de correcties en aanvullingen van Anna Pontani te consulteren (Pontani 2002).

¹⁰ Zie Rallo's gedicht in Lamers (2013a: 176 = 4.1-10). De Latijnse tekst is ook online beschikbaar via *Poeti latini d'Italia*.

verdiepen in de logistieke aspecten van de kruistocht. Het was deze paus met andere woorden menens met een kruistocht die zijn voorgangers niet van de grond hadden kunnen krijgen (zijn kruistochtpolitiek in de hier relevante periode 1513-1517 wordt gereconstrueerd in Setton 1984: 142-171).

In het licht van het uitgesproken filhellenisme van Paus Leo X is het niet verwonderlijk dat Gemisto niet de enige Griek was die zich tot hem wendde in de hoop dat hij tijdens de geplande kruistocht de Grieken zou bevrijden. Naast Gemisto spoorden zowel Cabacio Rallo als de Griekse geleerde Markos Mousouros van Kreta (1470-1517) de paus aan om zijn plan door te drukken en een kruistocht te ondernemen. Wat opvalt aan de gedichten van deze drie Grieken is dat ze allemaal nadrukkelijk de *Griekse* zaak bepleiten in wat van oorsprong als een primair Christelijke onderneming werd voorgesteld. In zijn Griekse *Ode aan Plato* fantaseert Mousouros bijvoorbeeld hoe de Atheense filosoof in hoogsteigen persoon van de Olympus naar Rome afreist om Leo X zijn *opera omnia* aan te bieden (het gedicht verscheen bij de eerste uitgave van Plato's werken, uitgegeven door Aldo in Venetië in 1513). Bij die gelegenheid, zo stelt Mousouros zich voor, verdedigt Plato een kruistocht tegen de Osmaanse Turken om zo zijn *genos* te bevrijden. Net als Gemisto en Rallo, voorspelt Plato in Mousouros' *Ode* de bevrijding van Constantinopel, de vernietiging van de Osmanen en de daaruit als vanzelf resulterende wereldvrede (zie Mousouros' gedicht in Legrand 1885: 106-112).

De nadruk op de Griekse zaak in deze kruistochtgedichten was niet zo vanzelfsprekend. Anders dan de vrijheidsstrijders die in de 19de eeuw ijverden voor een onafhankelijk Hellas, konden de Grieken in de 15de en 16de eeuw doorgaans niet rekenen op een breed gedragen steun voor een onafhankelijk Griekenland. In kruistochttappels van niet-Grieken ligt de nadruk meer op de vrijheid van Italië (de *libertas Italiae*) en spelen de Grieken nagenoeg geen rol van betekenis. Ze worden in één adem genoemd met andere volkeren die in het Oosten onder het Osmaanse juk moesten leven. Geronimo Bordoni noemt in zijn Italiaanse kruistochtgedicht de Peloponnesus bijvoorbeeld in één adem met de Aziaten en Assyrië, terwijl hij de Thessaliërs tegelijk noemt met de Feniciërs en Egypte (Lamers 2012: 73-77). Bovendien waren er zelfs in de entourage van Paus Leo X anti-Griekse stemmen te horen. Niet lang na zijn verkiezing in maart 1513 schreven de Camaldulenzers Paolo Giustiniani en Pietro Quirino een traktaat over het pausschap, waarin ze hun niet mis te verstane verwachtingen uiteenzetten. Ze waren fervente voorstanders van een kruistocht tegen de ongelovigen en besteedden in hun bespreking van de kruistocht speciale aandacht aan de Grieken. Hun visie op de Grieken was echter heel wat minder optimistisch dan die van Rallo, Mousouros en

Gemisto: ze zagen hen immers als een belangrijk obstakel voor het welslagen van de kruistocht, omdat ze meenden dat de Grieken zich altijd zouden blijven verzetten tegen Rome (Setton 1984: 146-147).

Dat Mousouros, Rallo en Gemisto in hun kruistochtappèls de Griekse zaak voor het voetlicht brachten, moet dus worden gezien als een vorm van ferme politieke agendering. Met de troonsbestijging van Leo X zagen zij hun kans schoon om de bevrijding van Griekenland onder de aandacht te brengen. In dit licht moeten we dan ook Gemisto's gedicht lezen, waarin de Griekse agenda het meest geprononceerd is. De dichter uit Ancona spreekt niet in vaag-evocatieve bewoordingen over de bevrijding van de Grieken, maar voert het bevrijde 'Graecia' daadwerkelijk voor ogen. Hij trekt zich daarbij weinig aan van de diplomatieke gevoeligheden die de meeste Byzantijnse Grieken er waarschijnlijk van weerhielden om al te stellige uitspraken te doen over hun gedroomde vaderland. Doorgewinterde kruistochtdiplomaten als Kardinaal Bessarion (ca. 1400-1472) en Ianus Lascaris waren altijd uiterst voorzichtig geweest en hadden verdelingskwesties zorgvuldig vermeden. Evenmin hadden Mousouros en Rallo hun visie op de toekomst van Hellas uit de doeken gedaan. Gemisto verbrak dat stilzwijgen. Toch kunnen we zijn gedicht niet afdoen als diplomatiek naïef en onbezonnen. Zoals we zullen zien, is het geen "weltabgewandte Schreibtischkonstruktion" (Binner 1980: 207-216), maar een door en door retorisch afgestemde tekst die medieert tussen verschillende belangen.

'Graecia', of de historisch-geografische afbakening van het Hellenisme

Kenmerkend voor Gemisto's *Protrepiticon et pronosticon* zijn, zoals gezegd, de catalogi die hij volgens episch gebruik in zijn verder overigens weinig spannende en rechtlijnige verhaal inlast. Die enorme lijsten onderstrepen niet alleen retorisch de immense omvang van de onderneming die hij in zijn gedicht schildert, maar stellen de dichter ook in staat om zijn kennis van geografie en poëzie voor het voetlicht te brengen. Voor de meeste moderne lezers zijn ze op het eerste gezicht de saaiste stukken van het gedicht. Maar voor wie beter wil kijken, worden ze al snel de spannendste delen. Dat geldt in ieder geval voor Gemisto's lijst van meer dan 200 plaatsen, steden, rivieren, bergen en stammen die hij noemt als onderdeel van Griekenland: deze vormen de ruggengraat van zijn voorstelling van 'Graecia'. Al die plaatsen worden voorgesteld alsof ze Paus Leo X in een lange processie

komen eren en hem erkennen als hun heer en meester. De eerste in de stoet is 'Byzantia tellus' oftewel Constantinopel met het Thracische achterland van de stad. Gemisto beschrijft hoe 'Byzantium' op de Akrokorinthos vrijwillig zijn gezag aan de paus overdraagt, om het dan later uit zijn handen terug te ontvangen (waarover ik het in de volgende paragraaf zal hebben). "Byzantium zal op de Akrokorinthos een illuster gedenkteken plaatsen," voorspelt Gemisto,

een stenen monument dat getuigt van de strijd tegen de Turken en hun vlucht en zo kond doet van de vernietiging van een goddeloos en barbaars volk en ras. Op de bovenkant van dit grote monument zal Byzantium de naam van God en van Paus Leo X aanbrengen in kleine Latijnse lettertjes en in grotere Griekse letters. Vervolgens zal het de kroon van haar oude heerschappij en de leiding over het hele Griekse volk aan u [Paus Leo X, HL] overdragen.¹¹

Gemisto presenteert de hierop volgende plaatsnamen per regio in een duidelijke hiërarchie: als eerste noemt hij Constantinopel met Thracië, dan de Peloponnesus en Centraal Griekenland, met speciale aandacht voor Attica, en daarna de eilanden in de Ionische en Egeïsche zee. Pas na zijn opsomming van de eilanden noemt de dichter de gebiedsdelen ten noorden van wat nu Centraal Griekenland is: Thessalië en Macedonië. Als we de regio's en gebiedsdelen die Gemisto in deze denkbeeldige processie noemt proberen te lokaliseren, rijst globaal onderstaand beeld van zijn vaderland op (Afbeelding 4, p. 112).

Wat meteen opvalt aan Gemisto's 'Graecia' is het feit dat ze helemaal Europees is. Aziatische landsdelen die sommige Byzantijnen voor 1453 nog voor de Byzantijnse keizer hadden geclaimd en die nationale ideologen in de tweede helft van de 19de eeuw voor Hellas zouden opeisen, zijn geen onderdeel van Gemisto's Griekenlandbeeld. De meest opvallende omissies zijn de Anatolische kust en Trebizonde of Trabzon: plaatsen die we traditioneel associëren met het Oudgriekse cultuurruim, maar die ook lange tijd onderdeel uitmaakten van het Byzantijnse Rijk. Gemisto probeerde ook op andere manieren het Europese karakter van Griekenland te benadrukken. Dit deed hij

¹¹ Gemisto (1516: fol. Eiii^r): "Et struet insignem Ephireo in colle tropheum, | Turcigenum pugnam testantia saxa fugamque | Excidiumque ingens populi gentisque profanae, | Barbaricae, nomenque dei dominique Leonis | Pontificis summi decimi super omnia scribet | Litterulis Latiis, maioribus atque Pelasgis, | Imperii sui et regni diadema uetusti, | Totius et generis Graecorum traddet habenas". In het Florentijnse manuscript is het 'Graecia' zelf die dit monument opzet (Florence, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Ms. Plut. 34.57, fol. 33^r).

Afbeelding 4. Benadering van Gemisto's voorstelling van 'Graecia' (behalve Cyprus) (getekend door Ward Van Hal, 2012).

niet alleen door de Grieken te contrasteren met de volkeren van Azië¹², maar ook door regelmatig te wijzen op de etnische verwantschap van Europeanen met de oude Grieken. Zo wijst hij op de Griekse *roots* van de inwoners van Marseilles, die volgens Gemisto stonden te popelen om hun “antieke vaderland” (“*patriae priscae*”) te hulp te schieten en hun voorouders (“*parentes*”) te wreken.¹³ Iets vergelijkbaars beweert hij over de minder bekende “*Gravii*” uit Spanje, die volgens hem een regelrechte bloedverwantschap met de Grieken hebben (“*cognati sanguine Graii*”).¹⁴ Hij presenteert de Grieken op die manier als een volk dat niet vreemd is maar eigen aan de Europeanen. Net zoals het nadrukkelijk christelijke karakter van de Grieken, kan dit aspect van

¹² Zie Gemisto (1516: fols. Gii^v l. 5 – Giii^r l. 10).

¹³ Gemisto (1516: fol. Di^v ll. 5-7): “*Graigenumque etiam generati Massilienses | Progenie prope- rant patriae succurre<re> priscae | Vleiscique suos belloque armisque parentes*”.

¹⁴ Gemisto (1516: fol. Di^r ll. 25-9): “*At Grauii quondam cognati sanguine Graiis | Exultant prope- rantque suis coniungere dextras | Patribus et bello ueteres pugnare penates | Sanguine barbarico ferroque abolere parentum | Dedecus et rabidos armis prosternere Turcas*”. Het Florentijnse manuscript heeft ‘*fratribus*’ in plaats van ‘*patribus*’ (Florence, Biblioteca Medicea-Laurenziana, fol. 25^r l. 14).

Gemisto's voorstelling van 'Graecia' niet los worden gezien van de kruis-tochtretoriek die hij in deze tekst exploiteert. Voordat we daaraan toekomen, zullen we eerst kort stilstaan bij het literaire 'weefsel' van zijn Griekenlandbeeld.

Waar haalde de dichter meer dan 200 plaatsaanduidingen vandaan om zijn Griekenlandbeeld handen en voeten te geven? We zouden kunnen denken dat hij al die plaatsen uit zijn hoofd kende: hij beweert immers zijn geboorteland te beschrijven. Met wat puzzelwerk kunnen we zijn bron echter vrij precies achterhalen. We worden hierbij in eerste instantie geholpen door de plaatsnamen zelf. Die werden in deze periode immers nog nauwelijks gestandaardiseerd. Verschillende versies van één plaatsnaam bestonden vaak naast elkaar. Soms is een naam uniek overgeleverd in een specifiek handschrift of in een groep handschriften. In Gemisto's catalogus vinden we een handjevol plaatsnamen die specifiek lijken te zijn voor enkele handschriften en gedrukte edities van Plinius de Oudere. In zijn catalogus van Macedonische plaatsnamen noemt Gemisto bijvoorbeeld 'Oloros'. Voor zover ik heb kunnen nagaan komt deze vorm uitsluitend voor in een aantal manuscripten en vroege drukuitgaven van Plinius' encyclopedie. In andere teksten (zoals Mela) vinden we 'Aloros'. Een vergelijkbaar voorbeeld is Gemisto's 'Physella' ('Myscella' in de moderne edities van Plinius): een variantlezing die werd geïntroduceerd in de uitgave van 1496, mogelijk op basis van Ermolao Barbaro's *Castigationes Pliniana* (1492), waar deze vorm wordt genoemd. Deze en andere plaatsnamen die ik enkel in edities van Plinius de Oudere kon terugvinden, suggereren dat Gemisto bij het samenstellen van zijn lijsten teruggreep op diens encyclopedie.

In een enkel geval introduceert Gemisto zelf schrijffouten die we uitsluitend op grond van Plinius' tekst kunnen verklaren. Zo vernoemt hij het eiland 'Anaxo' dat volgens hem "zeer beroemd [is] wegens de tombe van de eerbiedwaardige Homerus". Maar wie zoekt naar een eiland met die naam, zal nergens iets vinden. Het eiland bestaat niet. In Plinius vinden we wel de volgende formulering: "Ios a Naxo xviii, Homeri sepulchro veneranda [...]" (Plinius 4.69). Druk verzamelend en exciperend uit Plinius las Gemisto "Ios, Anaxo" als een opsomming en zag hij over het hoofd dat "a Naxo" een bijstelling inluide bij "Ios": "Ios, dat 18 mijl van Naxos ligt en beroemd is wegens het graf van Homerus". Dit soort leesfouten is niet uitzonderlijk, maar komt in de overleveringsgeschiedenis vaker voor. Zo leert het kritisch apparaat van Ludwig Mayhoff bij Plinius (4.14) dat 'a Pylo' door sommige kopiïsten werd overgeschreven als 'Aplio' of 'Apilo'. Deze voorbeelden laten zien hoe weinig 'spontaan' Gemisto's voorstelling van Griekenland was. Zijn

topografische catalogi zijn het resultaat van zijn selectieve en misschien zelfs haastige lezing van vooral Plinius en zeggen weinig over zijn daadwerkelijke geografische kennis van ‘Graecia’.

Dat Gemisto Plinius als zijn belangrijkste bron gebruikte wil niet zeggen dat hij hem klakkeloos overnam. Op de eerste plaats is er bij Plinius geen sprake van ‘Graecia’ zoals Gemisto het land verbeeldt. In de encyclopedie is ‘Graecia’ een relatief kleine regio, maar geen overkoepelend geheel, zoals in Gemisto’s gedicht (Plinius 4.7). Gemisto’s ingrepen blijken verder uit de volgorde waarin hij de verschillende regio’s van Griekenland de revue laat passeren, en uit de *epitheta* of korte beschrijvingen die hij aan individuele namen toevoegt. Plinius had in zijn uiteenzetting over de regio’s die Gemisto samenvat als ‘Graecia’, de *periplus* of rondvaartroute gevolgd: hij beschreef vooral de kustlijn van een bepaalde regio samen met de belangrijkste baaien en plaatsen en de afstanden daartussen (Doody 2010: 65-66). Plinius’ beschrijving van de regio’s die Gemisto als gebiedsdelen van ‘Graecia’ ziet, begint in Epirus en eindigt met een epiloog over de eilanden voor de Griekse kust.¹⁵

Gemisto laat Plinius’ route voor wat ze is: hij begint met Byzantium en eindigt met Epirus, nadat hij achtereenvolgens plaatsen in de Peloponnesus, Attica en het aanpalende Phocis en Beotië, de Ionische en Egeïsche eilanden, Thessalië en Macedonië heeft opgesomd. Natuurlijk moest hij de volgorde van individuele plaatsen veranderen wegens het metrum van zijn gedicht, maar hij had geen tekstimmanente reden om de volgorde van de regio’s te veranderen. Dat deze aanpassing significant is blijkt voorts uit het feit dat Gemisto Plinius elders wel op de voet volgt, zoals in zijn catalogus van Indiëse plaatsnamen in het zesde hoofdstuk.¹⁶ Zijn veranderingen lijken vooral ingegeven door de politieke en culturele betekenis van de afzonderlijke regio’s in het Byzantijnse Rijk. Dat verklaart althans waarom de dichter begint met ‘Byzantia tellus’ en meteen daarna de aandacht van zijn lezers naar de Peloponnesus verlegt: Constantinopel was het evidente middelpunt van Byzantium, en het Despotaat van de Morea op de Peloponnesus was een belangrijk cultureel centrum tijdens het herfsttij van het keizerrijk. De volgorde van de andere regio’s is minder eenduidig, zeker gezien het feit dat zij geen deel meer uitmaakten van het Byzantijnse Rijk toen Gemisto het verliet. Dat meteen na de Peloponnesus Attica besproken wordt, laat zich evenwel

¹⁵ Een uitvoerige bespreking van de geografisch complexe passages is te vinden in Detlefsen (1909: 48-62; 1908: 80-86).

¹⁶ Vergelijk Gemisto (1516: fols. Hi^v l. 18 – Hiii^r l. 8) met Plinius, *Naturalis historia* 6.67-79.

verklaren uit het culturele belang van deze regio binnen zijn classicistisch denkkader. Met de status van Attica of Athene binnen het Byzantijnse Rijk heeft de prominente positie van Attica in Gemisto's lijst weinig te maken: Athene was voor het Griekendom meer dan voor Byzantium een belangrijke herinneringsplaats.

Dat Gemisto zijn antieke bron manipuleerde, blijkt ook uit de *epitheta* die hij in zijn catalogus gebruikt om plaatsen en regio's te identificeren. Plinius staat bekend om zijn *de-historicised fact*: hij ontdeed de plaatsnamen in zijn encyclopedie zoveel mogelijk van hun historische specificaties. In plaats daarvan voorzag hij ze van een aanduiding van hun formele status binnen het rijk (met labels zoals *civitas*, *oppida*, *gens libera*) (Doody 2010: 67-68, 72). Dit stelde hem in staat om grote delen van de wereld op een hiërarchische en haast ahistorische manier in de Romeinse rijkstructuur te integreren. Gemisto daarentegen ging heel anders te werk. We zouden kunnen zeggen dat hij de plaatsnamen die hij uit Plinius' encyclopedie haalde, 're-historiseert'. Dat wil niet zeggen dat hij ze in hun historische context terugplaatste zoals een historicus dat zou doen, maar dat hij hen in een uitdrukkelijk *Griekse* geschiedenis lokaliseerde. Gemisto's voorstelling van zijn vaderland 'Graecia' is een goed voorbeeld van wat men in het Duits *kulturelle Verortung* noemt. Het laat zien hoe het Hellenisme in een denkbeeldige ruimte kon worden verankerd. Die denkbeeldige ruimte is in Gemisto's gedicht de wereld die voor de dichter nog bestaat uit drie continenten (Afrika, Azië en Europa) en die bovendien langs zeer schematische scheidingslijnen wordt ingedeeld (het christelijke en beschaafde Europa versus de ongelovige en barbaarse rest). Griekenland wordt nadrukkelijk in het christelijke Europa gesitueerd, maar onderscheidt zich tevens van de andere regio's van het continent door zijn rijke en vooral oude geschiedenis waarmee al zijn plaatsen onlosmakelijk verbonden zijn.

In concreto 're-historiseert' Gemisto de plaatsnamen die hij uit Plinius overpente, door ze te verbinden met specifieke gebeurtenissen uit de Griekse geschiedenis. Zo presenteert hij Phthia als de geboorteplaats van Achilles en Aulis als de plaats waar de Griekse vloot bijeenkwam voordat ze uitvoer naar Troje (Gemisto 1516: fol. Eiv^v ll. 5-6; fol. Eiii^f ll. 18-19). Hij verbindt niet alleen individuele plaatsen met het antieke verleden van Hellas. Ook 'Graecia' zelf wordt er zeer nauw mee verweven. Dit blijkt bijvoorbeeld uit de lange catalogus van meer dan 90 Griekse helden die Gemisto als een van de vele lijsten in zijn gedicht opneemt om te herinneren aan de glorie-dagen van zijn vaderland. Deze lijst valt grofweg uiteen in drie groepen: Argonauten en Calydonische jagers, Griekse helden uit de Trojaanse oorlog en wetgevers en generaals uit de Griekse geschiedenis van de 6de tot de 2de eeuw v.C. Chro-

nologisch is Philopoemen de jongste in de rij. Dit lijkt geen toeval, want hij werd reeds door Plutarchus en Pausanias beschouwd als de laatste der Hellenen en de laatste verdediger van de Griekse vrijheid (Pausanias 8.52.6 en Plutarchus *Phil.* 1.7). Veel van de helden die Gemisto noemt, hebben te maken met strijd of zelfopoffering voor de vrijheid, zoals Codrus (die zich opofferde voor Athene), Miltiades (die de Perzen versloeg bij Marathon) en Timoleon (die de tirannie van Sicilië verdreef). Gemisto verbindt al deze helden met Griekenland door te stellen dat zijn land is gestopt mannen van dergelijke statuur ‘voort te brengen’. Hij gebruikt hier het Latijnse woord *generare*, alsof ‘Graecia’ deze helden baarde en dus hun moeder was (Gemisto 1516: fol. Cii^r l. 30 en fol. Cii^v l. 23).

De protagonisten van Griekenland die Gemisto in zijn eregalerij opsomt, maken in zijn voorstelling onderdeel uit van een historisch continuüm dat verleden en heden op een speciale manier met elkaar en met Griekenland verbindt. De dichter verwijst naar de twee zoons van Asclepius (Podalirius en Machaon) als zijn “verwanten uit Epidaurus” (Gemisto 1516: fol. Cii^v ll. 29-30). Zo suggereert hij een driehoekverband tussen hemzelf, zijn mythische voorouders en hun gedeelde territorium ‘Graecia’. Om het verband tussen het antieke Hellas en zijn eigen tijd zo eng mogelijk te maken, doet hij het voorkomen alsof er in het interval tussen Philopoemen en zijn eigen tijd eigenlijk niets noemenswaardigs is gebeurd. Dit is een knap staaltje van wat in de herinneringsliteratuur *mnemonic pasting* wordt genoemd: het in de verbeelding als het ware ‘aan elkaar plakken’ van verschillende periodes uit het verleden alsof ze een continuüm vormen, zonder rekening te houden met tussenliggende stadia en hun historische complexiteit (Zerubavel 2012: 41).

Gemisto versmalt de dubbele Grieks-Romeinse erfenis van Byzantium tot de Oudgriekse kant van de medaille, wat kenmerkend is voor de manier waarop Byzantijnse intellectuelen in Italië omgingen met hun verleden. Sommigen zagen het Romeinse verleden zelfs als iets vreemds en buitenslands, wat het ‘oorspronkelijke’ Hellenisme van de zelfverklaarde Romeinen of *Romaioi* van Byzantium had aangetast (Lamers 2013b: 65-69). Gemisto verwijst niet naar Romeinse helden als Scipio Africanus en Aemilius Paullus, met wie de Byzantijnse elite zich in het verleden had geïdentificeerd (Kaldellis 2007: 89). Hij laat ook specifiek Byzantijnse ‘helden’ achterwege, zoals keizer Michaël VIII Palaeologos, die Constantinopel in 1261 op de Latijnse kruisvaders herveroverde. Wanneer hij de antieke wetgevers Solon en Lycurgus noemt, slaat hij latere wetgevers, zoals Justinianus I, over. Op het eerste gezicht lijkt er één uitzondering te zijn: Gemisto’s uitvoerige beschrijving van de Hagia Sophia in Constantinopel. Maar in deze *ekphrasis*

‘vergriekst’ de dichter dit bij uitstek Romeinse of Byzantijnse monument door het nadrukkelijk voor te stellen als een bouwwerk van ‘Graecia’: “de grote en gedenkwaardige tempel [...] die Griekenland ooit [...] stichtte”.¹⁷ Zo verandert hij een zegeteken van een Romeinse keizer in een nationaal *Grieks* monument.

Gemisto nam Plinius’ encyclopedie dus als uitgangspunt voor zijn geografische afbakening van Griekenland, maar selecteerde en manipuleerde het materiaal tegelijkertijd naar zijn eigen inzicht om een meer omvattend Griekenlandbeeld te construeren, dat hij in het antieke Griekse verleden verankerde om het een schijn van ouderdom te verlenen. Hij suggereerde op die manier een antiek *Kulturraum* waarvan de eenheid verloren was gegaan en dat hersteld diende te worden. Ook de politieke eenheid van ‘Graecia’ voerde Gemisto terug op het antieke verleden, maar hier gebruikte hij Rome en niet het oude Hellas om een schijn van ouderdom te creëren die zijn ‘Graecia’ in feite niet toekwam.

Het Koninkrijk Hellas: van *Kulturraum* naar politiek territorium

Gemisto nam geen genoegen met het *plaatsen* of *ruimtelijk positioneren* van het Hellenisme: voor hem viel ‘Graecia’ samen met een politiek territorium dat in de toekomst vaste vorm zou moeten krijgen. Dit territorium is evenwel niet identiek met een bepaald historisch territorium. Onder Rome kon ‘Graecia’ in politieke zin hoogstens verwijzen naar het geheel van ‘bevrijde’ stadstaten (van de Peloponnesus tot en met Epirus en Thessalië) (zie *GAH* s.v. Graecia). In de Byzantijnse context was ‘Hellas’ vanaf het einde van de 7de eeuw een provincie of *theme* geweest (naast o.a. Thracië, de Peloponnesus en Macedonië), waarvan de reikwijdte door de tijd heen varieerde (zie *ODB* s.v. Hellas en Greece). We zouden misschien verwachten dat Gemisto de restanten van het Byzantijnse Rijk zoals hij het waarschijnlijk in de jaren 1460 verliet, wilde ‘herstellen’, maar ook hiervan is geen sprake. Tijdens de laatste decennia van het Byzantijnse Rijk was het gebied van grofweg het huidige Griekenland met Constantinopel en het Thracische achterland een

¹⁷ Gemisto (1516: fol. Bii^r ll. 19-20): “magnum et memorabile templum [...] quod Graecia quondam [...] condidit”). Vgl. Gemisto (1516: fol. Biiiv ll. 3-13: “Hoc tam sydereum templum et penetrabile Sophiae | Immanes Turce latebras Machmetis iniqui | Nunc faciunt, retinent suam sine nomine moscheam. | Atque ubi Christicole precibusque et thure solebant | Carminibusque piis dominum placare triforem, | Obsequium nunc Turca ferox cultumque profanum | Machmeti prestat misero dominumque fatetur”).

lappendeken van onafhankelijke en semi-onafhankelijke domeinen, die in ieder geval in politiek opzicht geen coherente eenheid vormden, zeker niet onder de vlag van ‘Hellas’ of ‘Graecia’. Voor 1453 kon men een onderscheid maken tussen de *domina secularia* en de *domina spiritualia* van de Grieken. De eerste groep *dominia* (die onder de keizer vielen) was beperkt tot Constantinopel, de Peloponnesus (of het Despotaat van de Morea) en een handvol Griekse eilanden. De tweede groep *dominia* (die binnen de invloedssfeer van de Patriarch vielen) was veel omvangrijker en omvatte ook gebieden buiten het gezag van de keizer in Constantinopel, zoals het hertogdom Athene (onder de Florentijnse Acciaiuoli) en delen van het Russische Rijk.¹⁸ Gemisto’s Griekse koninkrijk is echter geen terugvordering van de *dominia secularia*, maar omvat een groter Griekse cultuuruim: niet dat van de Byzantijnse orthodoxie, maar dat van het antieke Griekenland zoals Gemisto het in zijn Griekse catalogus volgens een overwegend classicistische visie afbakende.

Gemisto’s voorstelling van het Griekse koninkrijk maakt onderdeel uit van zijn profetie over de toekomst van de wereld na een succesvolle kruistocht tegen de ongelovigen. De dichter voorspelt hoe Paus Leo X na de verovering van Azië en Afrika het Heilige Land herverovert, een stad sticht en een monument opricht, voordat hij triomferend naar Rome terugkeert en uiteindelijk zijn apotheose beleeft.¹⁹ Hoewel Byzantium zijn oude gezag op de Acropolis van Korinthe vrijwillig aan Leo X had overgedragen, zal de paus deze macht volgens Gemisto aan ‘Graecia’ terugschenken. In zijn ambitieuze voorspelling zal zijn Griekse vaderland een onafhankelijke monarchie worden met eigen wetten (“leges sanctas” en “publica iura”) en met de broer van de paus als monarch, die over het hele Griekse volk (“totum genus Graecorum”) zal heersen.²⁰ Naast een koning zal de paus volgens de dichter bovendien een patriarch aanwijzen, die over het geloof zal waken, de clerus zal besturen en een grootschalige wederopbouwpolitiek in gang zal zetten om de geruïneerde godshuizen te herstellen (Gemisto 1516: fol. Gii^r l. 24 – Gii^v l. 4). Iets vergelijkbaars stelde Michael Apostoles voor in een Griekse brief, waarin hij Keizer Frederik III probeerde te overtuigen om Griekenland te bevrijden en

¹⁸ Dit onderscheid wordt gemaakt in een interessant handschrift dat nu in de Staatsbibliothek in München wordt bewaard (Ms. Lat. 18.298). De Latijnse tekst (die vermoedelijk dateert van rond 1437) is beschikbaar in Lambros (1910).

¹⁹ Gemisto (1516: fols. Gii^v l. 5 – Hii^v l. 8; fols. Hiii^r l. 4 – Hiii^v l. 10; fols. Hii^v l. 9 – Hiii^r l. 3 and fols. Hiii^v l. 11 – Hiv^r l. 23; fol. Ii^v ll. 17 – 29; fols. Ii^r l. 16 – Ii^v l. 17).

²⁰ Gemisto (1516: fol. Fi^r l. 16 – Fi^v l. 2). Gemisto bedoelt ofwel Giuliano de’Medici (aangenomen door Manoussakas 1965: 38 n. 83) of de halfbroer van Leo X die tevens zijn rechterhand was, Giulio di Giuliano de’Medici (toekomstig Paus Clemens VII).

het bestuur over te laten aan diens zoon Maximiliaan (Laourdas 1953: 522-223, regels 147-149). Op zijn eigen manier verenigt Gemisto de schijnbaar tegengestelde idealen van Griekse vrijheid enerzijds en Romeinse of pause-lijke suprematie anderzijds. Het lijkt het soort compromis dat ook in 1832 werd bereikt tussen de Griekse vrijheidstrijders en de Europese bevrijders van Griekenland, toen de Beierse Otto von Wittelsbach als Βασιλεὺς τῆς Ἑλλάδος ('Koning van Hellas') de Griekse troon besteeg (1832-1863).

In de woorden die Gemisto kiest om het 'herstel' van het koninkrijk Hellas te beschrijven, resoneert voor het eerst klaar en duidelijk het Romeinse verleden van Byzantium. Als Gemisto 'Graecia' aanspreekt, zegt hij over Leo X:

[Dit is de man] die u uw heilige diadeem en uw immense wereldheerschappij zonder einde zal teruggeven. Hij zal er ook op toezien dat uw volkeren vrijheid en eindeloze vrede zullen genieten en hij zal u wetten geven en ministers die daarop toezien.²¹

De diadeem is een keizerlijk merkteken bij uitstek en de formulering "imperium ingens orbis sine fine" verwijst overduidelijk naar Jupiters beroemde en veel geciteerde speech in Vergilius' *Aeneis*. In boek 2 verklaart de oppergod immers over de (dan nog toekomstige) Romeinen: "His ego nec metas rerum nec tempora pono; | Imperium sine fine dedi" (vv. 278-279).

Hoe kunnen we deze allusie op het Romeinse Rijk in deze context opvatten? De Vergiliaanse subtekst suggereert dat Gemisto ervan uitging dat de paus de Grieken het keizerlijke *imperium* zou teruggeven. Misschien hoopte hij inderdaad (Constantijn de Grote indachtig) dat Leo X de zetel van het Romeinse Rijk weer naar Constantinopel zou verleggen of in ieder geval de *divisio imperii* (met een keizer in zowel Oost als West) zou hernieuwen (er gingen inderdaad geruchten dat de paus François I van Frankrijk de keizerstitel van Constantinopel had beloofd). Tegen deze interpretatie lijkt in eerste instantie te spreken dat Gemisto het staatshoofd van 'Graecia' met *monarcha* en niet met *imperator* aanduidt. Het gebruik van *monarcha* is opmerkelijk. Gemisto was gevoelig voor Griekse ambtstermen en de overduidelijke Griekse oorsprong van het woord moet hem hebben aangesproken.²² Maar waarschijnlijk is hier ook strategie in het spel. Met de term

²¹ Gemisto (1516: fol. Ciii^v ll. 13-16): "Et tibi restituet sacrum diadema uetustum | Imperiumque ingens orbis sine fine tuosque | Libertate frui populos et pace perenni | Institut legesque dabit legumque ministros".

²² Deze gevoeligheid voor Griekse ambtstermen blijkt bijvoorbeeld uit het feit dat Gemisto (1516: fol. Giii^r l. 24 – Giii^v l. 4) de religieuze leider van de Grieken die Paus Leo X zal aanstellen, introduceert als de "pontifex magnus dominus die wij 'patriarch' noemen".

monarcha vermijdt Gemisto immers de meer gebruikelijke term *rex*, die hij wel voor andere staatshoofden gebruikt (“*rex Francorum*”, “*rex Macedum*”). Juist bij de Grieken lag dit woord gevoelig, omdat de Latijnen het hadden gebruikt om de imperiale claims van Byzantium te ondermijnen: de formulering *rex Graecorum* gold in Byzantium als een beledigende Latijnse omzetting van de keizerlijke titulatuur die de Byzantijnse keizers zich hadden toegeëigend. De term *imperator* had daarentegen politieke implicaties die bij Gemisto’s Latijnse doelpubliek in het verkeerde keelgat zouden schieten. Tegen deze achtergrond zou de Vergiliaanse allusie op het “*imperium ingens*” van de Romeinen een meer subtiele manier kunnen zijn om Leo X te herinneren aan de verheven politieke traditie van Constantinopel als de “*aemula Romani imperii*” (Ugonius 1559: fol. 16^v). Met het gebruik van *monarcha* houdt Gemisto de exacte hiërarchische status van de koning der Grieken strategisch open, maar suggereert door zijn Vergiliaanse woordkeus wel de uitzonderlijke en zelfs keizerlijke waardigheid die deze *monarcha* zou moeten toekomen.

“Florentissima Europae pars”: Griekenland als Europese utopie

De bespreking hierboven toont aan dat we Gemisto’s voorstelling van Griekenland niet moeten opvatten als een nostalgisch terugverlangen naar een verloren land. Zijn ‘*Graecia*’ was een constructie van iets nieuws en een evocatie van iets toekomstigs. Zijn Griekenlandbeeld is origineel en heeft geen precedent in het antieke of Byzantijnse verleden. Het zou aan de andere kant een misvatting zijn om te denken dat ‘*Graecia*’ Gemisto’s persoonlijke visie op zijn gedroomde vaderland weerspiegelt. Zijn beeld van Griekenland maakt immers integraal onderdeel uit van een retorisch goed doordachte tekst, die erop is gericht om Paus Leo X te sterken in zijn plannen om met een grootschalige kruistocht tegen de Osmaanse Turken een wereldwijd *imperium Christianum* te vestigen. Het is, met andere woorden, een genegotieerd beeld dat rekening houdt met de belangen, ambities en gevoeligheden van zowel Leo X als de Grieken.

Zoals gezegd, had Paus Leo X een uitgesproken pro-Griekse agenda. Hij zag het als zijn taak om de Grieken als medechristenen te beschermen (Dorez 1885: 326) en noemde Griekenland zelfs “*florentissima Europae pars*” (Charrière 1848: 73-74). Net als Mousouros en Cabacio Rallo probeerde Gemisto zijn vaderland zo gunstig mogelijk voor te stellen. Dit verklaart deels zijn

nadruk op het feit dat de Grieken volgens hem in wezen christenen zijn. Zelfs als zij onder druk van de Osmaanse bezetter zijn overgegaan tot de islam, zullen zij zich – het geloof van hun voorouders indachtig – onverwijld bekennen tot de Kerk van Rome, zodra de paus hen van hun onderdrukking bevrijdt (Gemisto 1516: fols. Eiv l. 29 – Eii^r l. 13). Deze voorstelling van zaken staat haaks op de opvatting van Giustiniani en Quirino, zoals zij die formuleerden in hun bovengenoemde *libellus* over het pausschap (zie p. 109-110). Ook Gemisto's nadruk op het Europese karakter van Griekenland moet in dit licht worden gelezen. De tegenstelling tussen Europa en Azië de dichter hanteert, vinden we in bijna alle humanistische kruistochtappèls. Deze tegenstelling wordt niet enkel in geografische of militair-strategische, maar vooral ook in culturele en religieuze termen geduid: de tegenstelling tussen Europa en Azië is een tegenstelling tussen beschaving en barbarij, gelovigheid en ongelovigheid. Vanuit de kruistochtretoriek bekeken is het dus zeer begrijpelijk dat Gemisto Asia Minor geheel en al buiten beschouwing laat. Hij ageert op die manier nadrukkelijk tegen het beeld dat de Grieken deels of zelfs overwegend Aziatisch zouden zijn: een beeld dat met name in de 16de eeuw zou worden bestendigd. Omdat Gemisto's 'Graecia' naast een geografische ook een politiek-territoriale eenheid is, is het tenslotte eveneens begrijpelijk dat de dichter het Italische schiereiland buiten beschouwing laat. Aangezien hij zijn gedicht aan een Italiaans publiek richtte, zou zo'n herkolonisatie van 'Magna Graecia' daar uiteraard wrevel wekken.

Gemisto's 'Graecia' is een christelijk en Romegezind, principieel Europees land dat zijn bestaansrecht vooral ontleent aan zijn glorieuze antieke verleden dat Europese humanisten zo bewonderden. Gemisto's voorstelling van 'Graecia' is er niet op gericht om recht te doen aan de complexiteit en de eigenheid van de contemporaine Griekstalige wereld, maar schetst een selectief beeld van zijn vaderland dat in eerste instantie zijn Latijnse publiek en dan vooral Paus Leo X moest aanspreken. Gemisto's Griekenland past binnen het kruistochtprogramma van een humanistische paus als Leo X. Zoals Gemisto het voorstelt, zou de paus immers in één en dezelfde campagne zowel de heilige plaatsen van het christendom als de 'heilige' plaatsen van het Griekse humanisme kunnen bevrijden. Op die manier plooit Gemisto zijn vaderland naar de ambities en wensen van het ontluikende Europese humanisme. Zijn gedicht is niet zijn persoonlijke visie op Griekenland, laat staan die van zijn achtergebleven landgenoten, die zich goedgeeds *Romaioi* bleven noemen.

Besluit: de ‘plaatselijkheid’ van Griekenland

De eerste helft van de 16de eeuw is om verschillende redenen een omslagpunt in de manier waarop Europeanen zich Griekenland voorstelden. Gemisto's ‘Graecia’ anticipeert één van die omslagpunten. Waar Griekenland in de 15de eeuw vooral een vaag en weinig omljnd idee was geweest, drong het in de loop van de 16de eeuw meer en meer de verbeelding binnen als een *land* met een plaats op de wereldkaart. De boven reeds aangehaalde kaart van Nikolaos Sophianos was voor die ontwikkeling belangrijker dan Gemisto's gedicht. Zijn kaart werd niet alleen opgenomen in belangrijke atlassen zoals die van Ortelius, maar lokte vrijwel meteen reacties uit in de *respublica letteraria*. Al in 1545 publiceerde de Duitse geleerde Nikolaus Gerbelius uit Pforzheim een uitvoerige inleiding op ‘Graecia Sophiani’ en in 1550 volgde zijn nog uitvoerigere commentaar op de kaart. Gerbelius' commentaar werd in 1558 gevolgd door Wolfgang Lazius' *Commentarii rerum graecarum*, waarmee de Weense hofarts en -historicus in één adem reageerde op de kaart van ‘tota Graecia’ én Gerbelius' werk. In deze en andere werken die erop volgden, wordt de ‘plaatselijkheid’ van ‘Graecia’ voor het eerst meer systematisch in vraag gesteld. Dit staat voor een zich breder ontwikkelende interesse in Griekenlands ‘plaatselijkheid’, die zich op verschillende terreinen manifesteerde, onder andere in de opkomende numismatiek en in de ontwakende studie van de Griekse dialecten. De toenemende interesse in de historische en geografische realiteit van Griekenland, die zich in de loop van de 16de eeuw bovendien paarde aan een etnografische of folkloristische fascinatie voor de eigentijdse Grieken, droeg ertoe bij dat de Griekstalige wereld voor Europese elites uitgroeide tot een min of meer coherent cultuuruim met een eigen plaats op de kaart van Europa.

Wat betreft invloed staat Gemisto buiten deze verandering van het beeld dat Europese elites van de Griekstalige wereld hadden. Wat zijn voorstelling van ‘Graecia’ desalniettemin zo fascinerend maakt is dat hij zijn notie van Hellenisme niet enkel ruimtelijk lokaliseerde maar ook ‘territorialiseerde’. Griekenland is voor hem niet enkel een stukje aarde met een rijke geschiedenis, maar een land voor de Grieken en als zodanig een bijna nationale bestemming. Zijn voorstelling van Griekenland raakt aan discussies over een Grieks territorium die vooral in de moderne tijd zouden worden uitgevochten. Tegen die tijd had het Helleense gedachte-experiment op de vleugels van het nationalisme een hoge vlucht genomen en zou de ganzenveer plaatsmaken voor oorlogstuig om de gedroomde grenzen te veroveren. Gemisto herinnert ons eraan dat de notie van een onafhankelijk Griekenland in de 19de eeuw niet

zomaar uit de lucht kwam vallen, maar een langere en veel complexere geschiedenis kent dan we vaak vermoeden. Dat Gemisto's tekst allerminst beschouwd kan worden als bewijs voor een uitgekristalliseerd nationaal bewustzijn, mag tegenwoordig evident heten. Het gedicht maakt echter eveneens duidelijk dat de *making of modern Greece* niet eenduidig kan worden teruggevoerd op het moderne Griekse nationalisme. De contouren van deze grillige geschiedenis zijn vooralsnog nog niet uitgetekend.

Bibliografie

Manuscripten

Florence, Biblioteca Medicea-Laurenziana, Ms. Plut. 34.57.

München, Bayerische Staatsbibliothek, Ms. Lat. 18.298.

Rome, Biblioteca Angelica, Ms. 1077.

Literatuur

Bandini, A.M. 1775. *Catalogus codicum latinorum Bibliothecae Mediceae Laurentianae*. Vol. 2. Florence: s.n.

Binner, R. 1980. *Griechische Gelehrte in Italien (1453-1535) und der Türkenkrieg*. München: s.n.

Brewer, D. 2012. *Greece, the Hidden Centuries: Turkish Rule from the Fall of Constantinople to Greek Independence*. New York: Tauris.

Charrière, E. 1848. *Négociations de la France dans le Levant, ou correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France...* Vol. 1. Parijs: Imprimerie Nationale.

Detlefsen, D. 1908. *Die Geographie Afrikas bei Plinius und Mela und ihre Quellen. Die formulae provinciarum, eine Hauptquelle des Plinius*. Berlijn: Weidmann.

Detlefsen, D. 1909. *Die Anordnung der geografischen Bücher des Plinius und ihre Quellen*. Berlijn: Weidmann.

Doody, A. 2010. *Pliny's Encyclopedia: The Reception of the Natural History*. Cambridge: Cambridge University Press.

Dorez, L. 1885. "Joannes Lascaris, frère de Janus Lascaris", in: *Revue des bibliothèques* 5: 325-329.

Fanelli, V. 1961. "Il ginnasio greco di Leone X a Roma", in: *Studi Romani* 9: 379-393.

Fedalto, G. 1967. *Ricerche storiche sulla posizione giuridica ed ecclesiastica dei greci a Venezia nei secoli XV e XVI*. Florence: Olschki.

- Gemisto, G. 1516. *Ad Sanctissimum Dominum nostrum Leonem Decimum Pontificem Maximum Ioannis Gemisti Graeci, Secretarii Ancone, Protrepticon et Pronosticon*. Anconae: per Bern[ardinum] Guerraldum Vercellens[em].
- Hamel, J.A. van. 1962. “Hellas herleefd. Bij een oude landkaart”, in: *Hermeneus* 34,4: 103-113.
- Heck, A. van (1994). *Pii II Commentarii rerum memorabilium que temporibus suis contigerunt*. Città del Vaticano: Biblioteca Apostolica Vaticana.
- Hopperus, M. 1571. *Aeneae Sylvii Piccolominei, qui post adeptum pontificatum Pius eius nominis secundus appellatus est, Opera quae extant omnia, nunc demum post corruptissimas aeditiones summa diligentia castigata et in unum corpus redacta*. Basileae: Henric Petrina.
- Hutton, W. 2005. *Describing Greece: Landscape and Literature in the Periegesis of Pausanias*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldellis, A. 2007. *Hellenism in Byzantium: The Transformations of Greek Identity and the Reception of the Classical Tradition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lambros, S. 1910. “Υπόμνημα περὶ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν καὶ ἐκκλησιῶν”, in: *Νέος Ἑλληνομνήμων* 7: 360-371.
- Lamers, H. 2013a. “Manilius Cabacius Rhallus of Sparta (ca. 1447 – ca. 1523): A Study of His Life and Work with an Editio Minor of His Latin Poetry”, in: *Humanistica Lovaniensia: Journal of Neo-Latin Studies* 62: 127-200.
- Lamers, H. 2013b. *Reinventing the Ancient Greeks: The Self-Representation of Byzantine Scholars in Renaissance Italy*. Leiden: Universiteit Leiden (ongepubliceerd proefschrift).
- Lamers, H. 2012. “The Imperial Diadem of Greece: Giovanni Gemisto’s Strategical Representation of ‘Graecia’ (1516)”, in: Karl Enenkel, Marc Laureys & Christoph Pieper (eds.), *Discourses of Power: Ideology and Politics in Neo-Latin Literature*. Heidelberg: Olms, 65-94.
- Laourdas, B. 1953. “Ἡ πρὸς τὸν Αὐτοκράτορα Φρειδερίκον τὸν τρίτον ἔκκλησις τοῦ Μιχαὴλ Ἀποστόλη”, in: *Γέρας Ἀντωνίου Κεραμοπούλλου*. Athene: Myrtidi, 516-527.
- Legrand, É. 1885. *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs aux XVe et XVIe siècles*. Vol. 1. Parijs: Leroux.
- Manoussakas, M. 1963. “Ἡ παρουσίαση ἀπὸ τὸν Ιανὸ Λάσκαρη τῶν πρώτων μαθητῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Γυμνασίου τῆς Ῥώμης στον Πάπα Λέοντα Γ’ (15 Φεβρουαρίου 1514)”, in: *Ὁ Ἐραμιστής* 1,5: 161-172.
- Manoussakas, M. 1965. *Ἐκκλήσεις (1453-1535) τῶν Ἑλλήνων λογίων τῆς Ἀναγεννήσεως πρὸς τοὺς ἡγεμόνες τῆς Εὐρώπης γιὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Ἑλλάδος. Λόγος ἐκφωνηθεὶς τὴν 25ην Μαρτίου 1963 εἰς τὴν Μεγάλην Αἴθουσαν τῶν Τελετῶν*. Thessaloniki: Aristotle University of Thessaloniki.
- Pagliaroli, S. 2004. “Giano Lascari e il ginnasio greco”, in: *Studi medievali e umanistici* 2: 215-293.
- Pontani, A. 2002. Recensie van Saladin (2000a), in: *Aevum* 79: 852-867.

- Saladin, J.-C. 2000a. *La bataille du grec à la Renaissance*. Parijs: Belles Lettres.
- Saladin, J.-C. 2000b. "Léon X philologue: Le collège des jeunes Grecs du Quirinal, 1514-1521", in: *Quaderni di storia* 51,26: 157-188.
- Sathas, K. 1880. *Μνημεία Ἑλληνικῆς Ἱστορίας. Monumenta Historiae Hellenicae. Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au Moyen Âge*. Vol. 8. Parijs: Maisonneuve.
- Setton, K.M. 1984. *The Papacy and the Levant: The Sixteenth Century to the Reign of Julius III*. Philadelphia: American Philosophical Society.
- Stefec, R. 2012. "Ein wiederentdecktes Argyrobull des Despoten Theodoros Palaiologos", in: *Byzantinische Zeitschrift* 105,2: 813-828.
- Tolias, G. 2006. "Nikolaos Sophianos's *Totius Graeciae Descriptio*: The Resources, Diffusion and Function of a Sixteenth-Century Antiquarian Map of Greece", in: *Imago Mundi* 58,2: 150-182.
- Tolias, G. 2012. *Mapping Greece, 1420-1800: A History. Maps in the Margarita Samourkas Collection* (Institute for Neohellenic Research 122). Houten: Hess & De Graaf.
- Tsirpanlis, Z. 1983. "Il primo e il secondo collegio greco di Roma", in: *Il Veltrio: Rivista della civiltà italiana* 27,3-4: 507-522.
- Ugonius, F.A. 1559. *De maximis Italiae atque Graeciae calamitatibus*. [Venetiis]: Academia Veneta.
- Zerubavel, E. 2003. *Time Maps: Collective Memory and the Social Shape of the Past*. Chicago & Londen: University of Chicago Press.